

Jacob Lili hazája

Oren Baruch Stier megfogalmazása szerint a holokauszt ikonok a történelmi eseményeket és az emlékeket könnyen felfogható szimbólumokká desztillálják.¹ Ilyen ikon Anne Frank vagy Lili Jacob (férje után Lili Meier).

Jacob Lili (1926–1999) a kárpátaljai Bilkén, az etnikailag vegyes lakosságú kisvárosban született, ahol ukránok, ruszinok, zsidók, németek, lengyelek, magyarok és szlovákok éltek együtt. A bilkei zsidó családok többsége a Bohdan Hmelnickij-féle, 1648–1654-es nemzeti-felszabadító mozgalom alatt a kozákok által elkövetett pogromok elől menekült Galíciából Kárpátaljára. Az apjától 1942-ben megvonták ló- és állatkereskedői engedélyét, ami addig a megélhetésüket biztosította. Lili nem járhatott tovább iskolába, felment Budapestre, ahol egy árvaházban dolgozott, azonban 1944. március 19. után hazatért. A beregszászi gettóból szállították a birkenauai táborba, melynek az SS általi evakuálása során Dora-Mittelbau táborába került, ahol megtalálta a fényképalbumot, amely a tág családját, bilkei zsidókat ábrázolt. 1945-ben hazatért Bilkére, férjhez ment, és családjával Csehszlovákiába, majd az Egyesült Államokba költözött. Egyes képek megjelentek különböző kiadványokban. Az eredeti albumot a Yas Vashem őrzi. Könyv alakban a világhíressé vált Auschwitz-albumot 1981-ben, New Yorkban, adták ki először.²

Lili hazája – Kárpátalja, amely zsidó és ruszin történelmi-kulturális szempontból is jól körülhatárolható régiója a történelmi Magyarországnak az egységes közigazgatás alá rendezés hiánya ellenére is. Ezt a régiót az első világháborút lezáró békék megosztották Románia és a Csehszlovák Köztársaság között, utóbbin belül pedig Podkarpatszka Rusz, illetve részben Szlovákia között. A revízióval a régiót ismét egy államhatalom, a Magyar Királyság uralja, ám a területi egység a kialakított külön közigazgatási szervezet – a Kárpátalja Kormányzóság – ellenére sem jön létre. A háború végével az egykori csehszlovák tartomány szovjet fennhatóság alá, azon belül az ukrán tagköztársasághoz került, így ismét egy államban találjuk a Kárpátok két oldalát.³

A tanulmányban bemutatom a kárpátaljai zsidóság legfontosabb jellemzőit történelmi távlatban, a területi revízió közvetlen következményeit, s mindezekre alapozva két sajtókiadvány és egy családra vonatkozó korabeli dokumentumok alapján a gettók fennállásának időszakát a térségben. A revízió időszakának bemutatásában is a családi iratokra támaszkodtam. A két újság a munkácsi „Az Őslakó” és az ungvári „Kárpáti Magyar Hírlap”. A család R. Vozáry Aladár, „Az Őslakó” szerkesztőjének családja. R. Vozáry irathagyatéka fennmaradt a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, amelynek különösen értékes része R. Vozáry műfajból adódóan sajátos egyéni perspektívát nyújtó naplója. Felhasználtam még Paluzsa György, az Egyesült Felsőmagyarországi Hitelbank és Kassai Takarékpénztár munkácsi fiókja igazgatója, családi iratainak Vozáryékra vonatkozó részét. A Paluzsa-hagyatéka Barta Gábor (1912–2005) rendelkezésemre bocsájtott magángyűjteményéből való.

* HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont (Budapest), tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-9156-9002; fedinec.csilla@tk.hun-ren.hu

1 Vö. Stier 2015.

2 Az album történetét részletesen lásd Moses-Krause 2004; https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/index.asp (utolsó letöltés: 2024. október 31).

3 A kárpátaljai zsidóság történetéről részletesen lásd különösen Komoróczy 2013; Bányai–Fedinec–Komoróczy 2013.

1. ELŐTÖRTÉNET

„A kezdetek mindig belesimulnak a háttérbe, itt azonban a háttér körvonalai is homályosak” – fogalmazott a kárpátaljai zsidókkal kapcsolatosan Komoróczy Géza.⁴ Ilyen mélységbe témánk szempontjából nem indokolt visszatekinteni, azonban mindenképpen szükséges legalább alapvonalai-ban megvilágítani a közösséget.

Északkelet-Magyarországon, a Homonnától Máramarosszigetig húzható tengely mentén élő lakosság zöme ruszin volt, egészen a tatárjárás utáni időszakról kezdve. A zsidók betelepülésének legtágabb történeti kerete a térségbe⁵ a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget egyesítő lublini unió (1569), ami után a Rzeczospolitához tartozó ukrán (korabeli kifejezéssel: ruszin⁶) területeken nagyobb számban jelentek meg zsidók (bérlők, birtokügyintézők, kereskedők stb.). A zsidók nagyban hozzájárultak a hatalmas ország gazdasági vérkeringéséhez, szorosán együttműködtek a nemességgel, azonban az egyszerű nép jellemzően ellenségesen, mint elnyomókhoz, viszonyult hozzájuk; így mindannyiszor szenvedő alanyaivá is váltak a kozák szabadságmozgalmaknak.⁷ Különösen a 17. század közepén, a Bohdan Hmelnickij-féle mozgalom jelentett fordulópontot a kelet-európai zsidóság történetében, hatalmas menekülthullámot indítva el.⁸ A bilkei zsidó családok többsége is a Hmelnickij-féle pogromok elől menekült ide.⁹

A pogromok túlélői körében megindult a vándorlás a Kárpátok túloldalára. Ugyanakkor a betelepülésnek nem ez volt az egyetlen iránya, hanem ugyancsak történelmi sorsfordulók nyugatról is sodortak ide népeiséget, többek között az osztrák örökös tartományokból, a zsidók számának korlátozására irányuló intézkedések következtében, és Lengyelország felosztása után pedig Porosz-Sziléziából.¹⁰

A dualizmus korában a magyar hatóságok a régió zsidó lakossága jelentős részének anyanyelvét, a jiddist, nem tekintették önálló nyelvnek. A népszámlálások során a „héberrel kevert, rontott német nyelvet” beszélőket a német ajkúakhoz sorolták, illetve kis részben a ruszin, és nagyobb részben a magyar (nyelvű) lakosság arányát gyarapították. A két irányú bevándorlás hatására kialakuló nyelvi keveredés azt eredményezte, hogy a nyelvhasználatuk miatt a térségből érkezőket Magyarország más részein, de külföldön, így Galíciában is, könnyen felismerték.¹¹

A kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia, harmaduk az iparban, közel negyedük pedig, miként a régió keresztény lakosságának a többsége, a mezőgazdaságban dolgozott. A régió zsidóságának nagy része éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, a hivatalos politika mégis rájuk osztotta a bűnbak szerepét, amikor a századforduló „hegyvidéki akciója” a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinok megsegítésére a szegénység felszámolásának legfontosabb eszközét a zsidóság gazdasági visszaszorításában látta.¹² A dualizmus kori asszimiláció következtében országosan az izraelita vallásúaknak hivatalosan már több, mint 70%-a volt magyar anyanyelvű. Ennél sokkal lassabb volt az asszimiláció a tradicionálisabb zsidó lakosságú kárpátaljai régióban.¹³

4 Komoróczy 2013: 7.

5 Uo., 17.

6 Az etnikai ukránokat évszázadokon keresztül ruténeknek, ruszinoknak nevezték. Az ukrán népnév a kozák korban jelenik meg, de csak a 20. század elejére válik általánossá. A mai ukránoktól megkülönböztetik magukat a kárpáti ruszinok.

7 Subtelny 1994: 599; Magocsi 1996: 350; Яковенко 2005: 488–489.

8 Komoróczy 2013: 19.

9 Moses-Krause 2004: 44.

10 Komoróczy 2013: 35.

11 Fedinec–Csernicskó 2020: 34–35; Varga E. 1992: 15–16; Weinrech 1964: 253, 256.

12 Fedinec–Csernicskó 2019: 182–187; Konrád 2018: 31–60.

13 Konrád 2013: 107–108; Bezeczy 2017: 10.

A csehszlovák időszak két népszámlálásakor – 1921-ben és 1930-ban – politikailag a legfontosabb kérdés a lakosság nemzetiségi összetételének felmérése volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság területi kiterjedésének létjogosultságát. Ekkor, a „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul (függetlenül a beszélt nyelvtől), ami lehetővé tette, többek között, a zsidók és a romák nemzetiséggé nyilvánítását. A zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése leginkább a német és a magyar nemzeti kisebbségek létszámát csökkentette az országban.¹⁴

Az egyes tartományok közül messze Kárpátalján volt a legmagasabb a zsidó vallásúak aránya. 1930-ban 87,3%-uk (95 008 fő) vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, a többi tartományhoz képest jóval kisebb arányban magyarnak, csehszlováknak és németnek. A szomszédos Szlovákiában például a 136 737 zsidó vallásúból 72 678 főt jegyeztek be zsidó nemzetiségűnek, 44 009 főt csehszlováknak, a többieket németnek, illetve magyarnak. Kárpátalján a zsidók többsége falun élt, nem városokban, és két olyan sziget volt, ahol a legnépesebb nemzetiségi csoportot alkották: Munkács és Handal-Bustyaháza.¹⁵

2. A REVÍZIÓ

A területi revízió utáni időszakban a Magyarországhoz visszacsatolt kárpátaljai régióban, 1941 és 1946 között, a teljes népesség száma közel 100 ezer fővel csökkent; 853 949-ről 758 700 főre. A népességcsökkenésben számos ok játszott közre, de mindenekelőtt a zsidó lakosság elpusztítása.¹⁶

Megkísérelhető hangulatilag is leírni a revíziót megelőző és az a körüli időszakot. A munkácsi újságíró és politikus, R. Vozáry Aladár, a naplójában 1938. március 11-ére „forduló éjjel” jegyzi be a hírt, hogy

„Hitler megszállta Ausztriát, bevonult Bécsbe. A nácik így túl közel kerültek Magyarországhoz, – nem jó ez! De még jobban bekerítik Csehszlovákiát. Ebből talán lehetne haszna a magyarságnak, ha a csehszlovák kérdés rendezése után, melynek most már rövidesen el kell következnie, Anglia és Franciaország útját állná a hitlerista expanziónak (...) Szokás szerint már reggel 6 órakor – gyönyörű idő van – az utcán vagyok. És kint járkál már sok olyan zsidó is, aki egyébként később szokott kelni. – »Hallotta?« – »tudja már«, – »mi lesz most?« – »mi jön ez után?« – kérdezik tőlem, majd egymástól. – Túl idegesek (...).”¹⁷

Majd április 15-én így folytatja:

„Éppen jókor érkeztem haza. Megkezdődött a magyar munka. A magyar pártszövetség ungvári központi vezetősége egész Kárpátalján elrendelte a Magyar Nemzeti Kataszter Felállítását, vagyis anyakönyvezését annak, hogy kik vallják magukat magyarnak. A kataszterbe való felvételbe jelentkezettek elbírálására nincs központi utasítás. Tehát keresztény-zsidó-pravoszláv-ruszin-sváb, ha jelentkezik s lefizeti az anyakönyvvezetés tetszés szerinti díját, ha csak nem exponálta magát nyíltan a magyarság ellen, felvehető a magyar kataszterbe. (...) A cseh és magyar nyelvű ruszinszko-i kormánylapok erősen támadják a katasztert. Állítják, hogy részben a magyar pártok kiürült kasszája megtöltésének célját szolgálja, – másrészt, mondják – a »Hűséget-hűségért« kardon majd igazolásul fog szolgálni, ha a magyarok jönnek...”¹⁸

14 Fedinec–Csernicskó 2020: 53–54.

15 Nesládková 2008: 5–6.

16 Molnár D. 2018: 97.

17 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Ráday Levéltár), C/150 fond, 1 doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 1. f.

18 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 2. f.

Május elején:

„(...)mindenki a zsidótörvényfelől érdeklődik. Nem győzők a kérdésekre felelni (...)fájdalmas hatást kelt a javaslat azokban, akik a balsorsban is tántoríthatatlanul megmaradtak magyaroknak s hogy ezeket most magyarságuk miatt támadják (...).”¹⁹

A nyár hoz némi nyugalmat, de a szeptember 30-i müncheni egyezmény után ismét felbolydulnak a kedélyek. R. Vozáry így folytatja: októberben

„[m]jegyezdődnek az őszi zsidóünnepnek. De ezeken a napokon most nem olyan csendes Munkács, mint ilyenkor lenni szokott. – A Zsidó imaházakban nem megy úgy az imádkozás sem, mint máskor. Ki-kiszaladnak az utcaajtóhoz megkérdezni, hogy nincs-e valami újság. A kívülről jöttet faggatják, hogy mit halott? – mit tud?”²⁰

„Irodámban sokan keresnek fel. A legtöbben négyszemközt, bizalmasan szeretnének velem beszélni. Olyanok, akik eddig nem voltak velünk. Azt szeretnék tudni, mi lenne velük, milyen lenne a sorsuk, ha magyarrá változna a világ.”²¹

Az első bécsi döntés ambivalens érzéseket hozott. A munkácsi Moshe Kraus visszaemlékezése optimista:

„A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. (...) Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.”²²

A beregszászi születésű Klein Dávid gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric, orthodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid,

„este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megverték embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak.”

„Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és náciái már deportálták a zsidókat”. Klein Móric azonban „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyar-nak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra alatt sem.”²³

Egy nagyszülősi visszaemlékező szerint a zsidók többsége

„ugyanúgy várta a magyarokat, mint maguk a magyarok (...) Ez volt a katasztrófa, ez volt a becsapás.”²⁴

Wieder Ernő azok közé tartozott, aki a szovjetekhez menekült a készülő viharok elől, amire így emlékezett vissza:

„Átszöktünk a határon négyesben (...) Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok [szovjetek] voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. (...) Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset (...).”²⁵

19 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 4. f.

20 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 20. f.

21 Ráday Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladár: Naplórészlet, 31. f.

22 Idézi Deutsch 2005: 32–35.

23 Idézi Kopka 2004: 100–105.

24 Nagy (szerk.) 2009: 154.

25 Wieder Ernő. Ország: Ukrajna, város: Munkács. Az interjút készítette: Jagodics Edit. Az interjúkészítés időpontja: 2004. október. <http://hu.centropa.org/> (utolsó letöltés: 2024. október 31).

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Néhány nap múlva csatlakozott a magyar haderő is, amely részt vett többek között Kamenyec Podolszk (ma: Kamjanec Pogyilszkij) elfoglalásában. Magyarországon már július 10-étől megkezdődött a zsidók összegyűjtése, noha a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) rendelete „az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok” eltávolításáról csak július 12-én jelent meg. Ez a rendelet még nem tartalmazta, azt csak a későbbi körlevelek pontosították, hogy ez azokra a „lengyel és orosz” zsidókra vonatkozik, akik nem magyar állampolgárok és/vagy kérdéses az állampolgárságuk, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e hivatalos letelepedési engedéllyel. Körülbelül másfél hónap leforgása alatt a magyar kormány mintegy 20 ezer zsidót toloncolt ki, elsősorban a Magyarországhoz visszacsatolt területekről – a Felvidékről, Kárpátaljáról és Erdélyből –, valamint kisebb mértékben a trianoni Magyarország területéről. Galícián át, a tőle keletre fekvő Podólia történelmi központjába, Kamenyec Podolszkba kerültek, ahol a deportáltak nagy többségét (több ezer román és helyi zsidóval együtt) a németek az általuk felállított ukrán rendőri erők segítségével 1941 augusztusának végén meggyilkolták.²⁶

1939 őszén az iparrevízió már érintette a történelmi Kárpátalja alföldi részét; a ruszin kormányzás területére pedig 1940-ben terjesztették ki. Fontos szempontot jelentettek az ún. nemzethűségi vizsgálatok, amin a csehszlovák időkben a magyarság érdekei szempontjából tanúsított magatartást értették. A gazdasági ellehetetlenülés miatt néhány kivételes esetben ugyan visszaszolgáltatták az iparengedélyt, a helyzeten azonban ez lényegesen nem segített. Megjelent a strómanság intézménye, ami a mai napig a kényes, alig kutatható témákhoz tartozik.²⁷ 1941-ben a ruszin kormányzás területén az iparjogosítványok 78,8%-a (6655 fő) volt zsidó kézen, ebből az ipar- és kereskedő-jogosítványok 29%-át (1590 fő) hagyták meg.²⁸ A zsidók gazdasági ellehetetlenítése azonban nem szorítkozott egyszeri akcióra, hanem folyamatos volt az ezt követő években is.²⁹ A 1944. február eleji beszámoló szerint mintegy 5000 fizikai munkára alkalmas munkanélküli zsidó családfő élt a vidéken – leszámítva a munkaszolgálatra hurcoltakat. Akkor volt az elszegényedés, hogy a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) Kárpátalját ínséges területté nyilvánította.³⁰

Mindemellett nemcsak az iparrevízióval sújtott személyeket érintette a foglalkozástól való megfosztással járó megkülönböztetés. R. Vozáry felesége, a revízió előtt, két évig tanított a munkácsi magyar tannyelvű állami polgári iskolában.

„Igyekeztem mindig a magyar és történelem tárgyakat választani, mert ezeket szerettem. (...) 1938. nov. 10.-én³¹ 20 éves kívánságunk, vágyunk teljesült, magyarok lettünk. Egyelőre tovább tanítottam a most már m. kir. államipolg. iskolánál. (...) Itt ismét két évig működtem, elképzelhető örömmel és szeretettel, amikor igazgatóm elkezdett példálózgatni, hogy kellemetlenségei vannak egyes tanárai származása miatt. Az uram magához hívatta az igazgatót, s nem hiszem, hogy – szokása ellenére – túl udvarias szavakkal fogadta. Amikor hazajött az irodájából, azt mondta: »Többet nem engedlek be abba a ronda iskolába.«³²

26 Ormos 2000: 728–729; Eisen–Stark 2014: 77–99; Frojimovics 2013b: 240–248.

27 Frojimovics 2013a: 233.

28 Vö. A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése. 1941.

29 Kosztyó 2017: 346.

30 Frojimovics 2013a: 233.

31 Az első bécsi döntés után Munkácsra ezen a napon vonult be a magyar honvédség.

32 Rádai Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladárné: Visszaemlékezések. Leírta Bíró Sándor kérésére 1972-ben, 7. f.

3. A GETTÓK

A Magyarországot 1944. március 19-én megszálló németek még aznap a Tisza folyót, mint záróvonalat jelölték meg, melyet egyik irányból sem lehetett átlépni. A zárlatot egy héttel később, március 26-án oldották fel.³³ A Kárpátaljai Kormányzóságot, valamint Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéket, illetve Ungvár várost az április 12-én megjelent miniszterelnöki rendelet nyilvánította visszamenőlegesen, április 1-jétől hadműveleti területté.³⁴ Bár a szovjet csapatok ekkor már a Kárpátok északi oldalán harcoltak, ez a lépés sokkal inkább a zsidóság deportálásának formális indoka volt.³⁵ Edmund Veessenmayer, teljhatalmú magyarországi megbízott és német követ, 1944. április 28-án 202 142 kárpátaljai zsidó gettósításáról, és a hadműveleti terület körzetébe koncentrált 25 ezer munkaszolgálatosról tett jelentést.³⁶ A bevonuló németek az első napoktól önkényeskedtek, Ungváron zsidó otthonokat fosztottak ki. A Belügyminisztérium hetekkel később, április közepe után válaszolt, hogy a helyi közigazgatást alárendelte a német igényeknek.³⁷ A zsidóellenes propaganda hatására egyre gyakoribbá váltak a zsidókkal szemben a polgári lakosok által elkövetett utcai atrocitások.³⁸ A bujkálók után detektívek kutattak, de a keresztény lakosság is gyakran tett bejelentést.³⁹

A történeti Kárpátalja területén – tehát nem csak a korabeli Kárpátaljai Kormányzóságot figyelembe véve – 1944. április második felében Ungváron két, Beregszászban, Munkácson, Nagyszőlősen, Huszton, Técsőn, Aknaszlatinán, Izán, Szeklencén egy-egy gettót állítottak fel, ahonnan május–június folyamán, a „bevagonírozás” után, vonatszerelvényekkel Auschwitz-Birkenaubába deportálták a zsidó lakosságot. Kárpátalja a VIII. (kassai) csendőrkerülethez tartozott, amely a deportálás során az elsőként kiürített I. zóna volt.⁴⁰ 1944. április 16-án, pésszah első napján, kezdték meg a zsidók gettókba zárását. Ma ez a nap a Holokauszt Magyarországi Emléknapja.

3.1. A SAJTÓ

„Az Óslakó” első száma 1927. március 6-án jelent meg, Munkácson. Az első öt szám fejlécében az szerepelt, hogy független politikai, társadalmi hetilap, utána végig változatlanul: politikai és társadalmi hetilap. Felelős szerkesztő és laptulajdonos R. Vozáry Aladár. 1928-ban beleolvadt a „Munkács” c. lap szerkesztősége és kiadóhivatala. 1933–1934-ben, amíg R. Vozáry börtönben volt, néhány hónapig a lapot Gergely Albert szerkesztette. R. Vozáryt, politikai vádakkal, 1938 szeptemberében ismét letartóztatták; októberben szabadult. A visszacsatolás utáni lapszámokon a fejlécben megjelenik, hogy „Alapította és a cseh megszállás alatt szerkesztette: R. Vozáry Aladár laptulajdonos”, ami 1943-tól kiegészül azzal, hogy felelős szerkesztő Sylvester Péter János, R. Vozáry pedig felelős kiadó lett. 1944-ben annyi módosult, hogy utóbbi információ az utolsó oldal aljára került. A terjedelem is folyamatosan változott: az induláskor nyolc oldalas lap a visszacsatolás után négy, majd 1944 májusától két oldalasra csökkent. Egészen 1944. október 8-ig jelent meg (az utolsó lapszám fejléce szerint: „A cseh megszállás alatt megjelent XIII. évfolyamon keresztül. Megjelenik a felszabadult Munkácson VII. évf. 41. szám.”).

A sárga csillag viselésével kapcsolatos első hírt az 1944. április 9-i lapszám közli: „Nem szabad sárgacsillag nélkül utcán és nyilvános helyen mutatkozni.”⁴¹ A zsidók nem utazhattak, városban belül sem használhattak közlekedési eszközt. Az utazási korlátozások valamennyi érintett

33 Illésfalvi 2019: 216.

34 Kosztyó 2016a: 166–167.

35 Braham 1990: 108; Ungváry 2015: 24.

36 Ságvári 1999: 125.

37 Kosztyó 2016b: 3.

38 Uo., 5.

39 Uo., 14.

40 Részletesen lásd Frojimovics 2013c: 257–264.

41 Mit nem szabad a zsidóknak? Az Óslakó 1944. április 9. 2.

megyére kiterjedtek. Tilos lett az interurbán telefonbeszélgetés, mely később is csak a katonai állomásparancsnokság engedélyével volt lehetséges, leállították a távíróforgalmat, majd újból engedélyezték, de kizárólag a nem zsidók számára.

Ungváron előbb, Munkácson később zárták be a zsidó boltokat, s vették zár alá az árukészletet. A lepecsételt „zsidóüzletek” leltározását városi és ipartársulati közös bizottságok végezték. Ellátási gondok merültek fel, ami miatt a lakosság elégedetlenkedett.

„A közellátási rendelkezések szidalmazása honvédelem elleni izgatásnak minősül (...) Általában mindenfajta kritikával legyünk óvatosak, mert könnyen bíróság elé kerülhetünk.”⁴²

Azonnal elkezdtek „kiosztani” a zsidók „marháit, lovait, fogatait, mezőgazdasági ingatlanait”.⁴³ Később kiürítették az ún. zsidó lakásokat, házakat. Csak a nagyobb bútordarabok maradtak a helyükön, a többi raktárakba került. Mindenhol leszedték a zsidók által kihelyezett feliratokat.

A lakosok egy része nyíltan ellenséges volt a német katonasággal szemben. Április 16-án első oldalas, aláírás nélküli szerkesztőségi cikk így fogalmazott:

„Nyomatékosan figyelmeztetjük a kritizáló ifjú titánokat, a finnyáskodó széplelkeket, az öntelt, ostoba helyi nagyságokat, hogy Európa és Magyarország érdekeinek ellenére cselekszenek, ha a magyar–német megértést és szövetségi együttműködést nem segítik elő.”⁴⁴

A zsidók részére „kijelölt városrészek”, a „zsidónegyed”, a „gettó” eleinte arcképes rendőrhatalósági igazolvánnyal munkavégzés céljából volt csak elhagyható. A „Zsidótanács” és a „fehérkarszalagos, bottal felfegyverzett zsidó férfiak”⁴⁵ tartották fenn a rendet. Május közepétől naponta katonai térzenét lehetett hallani a városban; elkezdtek felülvizsgálni a „zsidómentesítő okiratokat”.⁴⁶ Május végén „Megmozdult a gettó, ürülnek az elzárt utcák.”⁴⁷

Már javában nyár van, amikor arról olvashatunk, hogy Munkácson az emberek között vannak „Zsarolók, gettóhalászok, zsidóvagyonrejtők”,

„egy ember, akinek volt tisztas kenyere, akit mindenki becsült, gettóban bujkáló zsidókkal pénzért, sem magyar emberhez, sem keresztény emberhez nem méltó módon összekötötést tartott, segítségükre volt, helyzetüket kihasználva tőlük mohón vagyont szerzett.”⁴⁸

A munkácsi 1. számú gettó a piac területén volt, amelynek lezárását július közepén szüntették meg; „most már szabad a bejárás”. Értesülünk arról is, hogy egy munkácsi nő egy keresztény irataival élt Ungváron, azonban leleplezték és letartóztatták.⁴⁹ Tanúknak kellett vallani a „társadalmi tényezőkről”, hogy sohasem volt „sem angol-, sem zsidóbarát”.⁵⁰

A másik lap, a „Ruszinszkói Magyar Hírlap” I. évfolyamának 1. száma 1920. augusztus 3-án jelent meg, mint a Ruszinszkói Magyar Jogpárt politikai napilapja. 1922-től négy éven át „A Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének hivatalos napilapja”, ami után Kováts Miklós tulajdonába került. 1930-tól „Kárpáti Magyar Hírlap” címmel jelent meg. 1939-ben felkerült a fejlécebe, hogy „politikai napilap”, majd 1941-től, hogy „független politikai napilap”. Az 1944-es

42 Hírek. Az Óslakó 1944. április 16. 3.

43 Hírek. Az Óslakó 1944. április 30. 4.

44 Vendégek Munkácson. Az Óslakó 1944. április 16. 1.

45 A zsidók elkülönítése. Az Óslakó 1944. április 30. 3.

46 A zsidómentesítés felülvizsgálása. Az Óslakó 1944. május 14. 2.

47 Megmozdult a gettó. Az Óslakó 1944. május 21. 2.

48 Ne vidd magad a kísértésbe. Az Óslakó 1944. július 23. 1.

49 Hírek. Az Óslakó 1944. július 30. 4.

50 Támadás Munkács ellen a fővárosi sajtóban. Az Óslakó 1944. július 30. 2.

év volt a „jubileumi 25-ik év”; szerkesztője Kováts Miklós. Terjedelme négy oldal. Az utolsó lapszám 1944. augusztus 30. (102. szám). Míg „Az Óslakó” munkácsi lapnak tartotta magát, a „Kárpáti Magyar Hírlap” egész Kárpátalja („Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros”) magyarsága lapjának. A szerkesztőség Ungváron volt.

1944-ben több hír is arról szólt, hogy a helyiek Szlovákia felől menekülő zsidókat próbáltak menteni.

„(Schwimmer Lenke) hímzőnő, ungvári lakost, azért mert Szlovákiából menekült zsidónak Magyarországon való becsempészését és elrejtését elősegítette, az ungvári m. kir. rendőrkapitányság rendőrhatalósági őrizet alá helyezte.”⁵¹

„(Klein Dávid) kereskedelmi utazó, ungvári lakost mert szlovákiai zsidók részére kereszténységet igazoló hamis tanúsítványokat szerzett be, az ungvári m. kir. rendőrkapitányság rendőrhatalósági felügyelet alá helyezte.”⁵²

A lap szerint a sárga csillag viselését április 5-től tették kötelezővé a hatóságok.⁵³ Április közepén arról írt a lap, kifejezve szkeptikusságát, hogy lesz-e bármiféle hatása egy ilyen igazolványnak: „(Ellenforradalmi) tevékenységük alapján a zsidók a Vitézi Szék útján kérhetik kivételezettségüket.” Az igazolást a községi elöljáró, városban a polgármester adhatta ki.⁵⁴ Rövidesen ezeket az igazolásokat, belügyminiszteri utasításra, „a legszigorúbban felülvizsgálják”.⁵⁵

Április közepén a „Kárpáti Magyar Hírlap” arra figyelmeztetett: „Ne hallgassunk külföldi rádiót, még zenét se.”⁵⁶ Ungváron „a német és a magyar katonai és polgári hatóságaink” együtt biztosítják a rendet.⁵⁷ Igen durva a megfogalmazás arról, hogy a városban „közigazgatási és rendészeti érdekből” megkezdődött a zsidó lakosság „kitelepipítése, illetve táborokba gyűjtése”,⁵⁸ mégpedig „gyorsított eljárással”.⁵⁹ Május közepéig kivételezettek csak a „hadiüzemi munkások, gyógyszerészek, orvosok stb.”⁶⁰ voltak. A két „gyűjtőtábor” „a Felszabadulás utca vége” és „a Munkácsy utcai fatelep”.⁶¹

„A kitelepítést házról-házra járva hatósági és rendőri bizottságok végzik, akik a kitelepített egyének értéktárgyait nyomban leltárba és zár alá veszik, a lakásokat pedig lepecsételik. (...) A lakásukból kitelepített zsidók körzeti gyűjtőhelyekre kerülnek és onnan a városon kívüli táborba.”⁶²

Április 27-én „a rendszeres munkálat véget ért”.⁶³ A legfőbb aggodalom, „nehogy valami járvány üsse fel fejét, amely veszélyeztethetné Ungvár másik 30.000 lakosát”.⁶⁴ A város polgármestere és rendőrkapitánysága falragaszokon szólította fel jelentkezésre a bujkáló zsidókat. A zsidó táborok látogatását megtiltották. Több faluból jött az értesülés, hogy

51 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. február 4. 3.

52 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. február 17. 3.

53 A megkülönböztető jelvény viselése. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 15–16. 4.

54 Hírek. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 17. 3.

55 A belügyminiszter szigorúan felülvizsgálja. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 2. 2.

56 Ne hallgassunk külföldi rádiót. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 12. 4.

57 Hadművelési területen. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 2.

58 Zsidók kitelepítése Ungváron és Kárpátalján. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 1.

59 A zsidók táborokba csoportosítása. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 3.

60 Tisztogatás a keresztény iparban. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 16. 3.

61 A zsidók ungvári kitelepítése szerdán valószínűleg befejeződik. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 25. 1.

62 Zsidók kitelepítése Ungváron és Kárpátalján. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 20. 1.

63 Az ungvári zsidóság kitelepítése. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 1.

64 A zsidók ungvári kitelepítése szerdán valószínűleg befejeződik. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 25. 1.

„a határvidéki rendőrkapitányság zsidók megszőktetési kísérlete, zsidók bűjratása vagy államtulajdonot képező zsidó vagyonok rejtegetése miatt többeket internáltatott”.⁶⁵

Az ellátási gondokat súlyosbította a zsidó üzletek bezárása. *„A lezárt zsidó kereskedésekben sok olyan cikk van, melyeket a közönség igen nehezen tud nélkülözni.”⁶⁶* Ennek ellenére a hatóság azt kérte, hogy: *„A lezárt zsidó üzletekkel, üzlethelységekkel, árukészlettel kapcsolatban a felek ne zaklassák a hivatalokat.”⁶⁷*

Vincze András, kormányzói biztos, május végi felhívásából:

„Figyelmeztetem az ungi, beregi, ugocsai és máramarosi hadműveleti terület lakosságát, hogy a felségsértés, hűtlenség stb. bűncselekményekre rögtönbíráskodás (statárium) áll fenn és azok elkövetői halállal bünhődnek. (...) Miután (...) Huszt környékén felderített eset óta Kárpátalján elszórva már máshol is feltűntek ejtőernyős partizánok, ismételten rámutatok arra a veszedelemre, amely a zsidó irányítás alatt álló bolsevizmus részéről az ország lakosságát fenyegeti.”⁶⁸

A könyvtárakból el kellett tüntetni *„a zsidó és angolszász írók (vagy ilyen szellemű) könyveit”*.⁶⁹ Június közepén arról panaszkodott a lap, hogy: *„A zsidó lakásokat sorra törik fel, már még fényes nappal is.”⁷⁰*

1944. április 30-án hatályba lépett a m. kir. minisztérium 1944. évi 10.750. M. E. számú rendelete a sajtóellenőrzésről,⁷¹ mely szerint *„minden hírt, cikket vagy bármilyen más közleményt”* csak akkor nyomtathat ki, ha arra az ügyészség engedélyt ad. Ez még az MTI híreire is vonatkozott, ha azt nem teljes terjedelmében közölték. Ez a hír megjelent a helyi sajtóban is, de annak különösebb nyoma nincs, hogy helyben a sajtó hangneme megváltozott volna.

Bár ez csak szubjektív benyomás, de a sajtóanyagok alapján Munkácson a folyamatosan érkező rendeleteket, utasításokat az elvárt módon végrehajtották. Ungváron viszont a városi előljáróság mindent megtett a sürgetés érdekében. Az utóbbi benyomást levéltári kutatások is megerősítik, különösen a város polgármesterével kapcsolatban.⁷² Egyéb tekintetben is a sajtó nem mond ellent a szűk levéltári forrásoknak,⁷³ viszont részletesebb képet nyújt, ezért tartom különösen fontosnak, hogy ezt a szegmenst is figyelembe vegyük. Az emberek nemcsak tapasztalták az eseményeket, de a helyi sajtóból is kiolvashatták gyakorlatilag annak minden elemét. Érdekesség, hogy a két elemzett lap közül *„Az Óslakó”*, a szocialista időszak Magyarországon, az Országos Széchényi Könyvtárban, a zárolt részlegre került; a *„Kárpáti Magyar Hírlap”* viszont szabadon olvasható volt. Kárpátalján, a háború után, ezek a lapok nem voltak elérhetőek a közkönyvtárban.

3.2. CSALÁDI IRATHAGYATÉKOK

R. Vozáry Aladár a budapesti egyetem bölcsészkarát végezte el, tagja volt az Eötvös Kollégiumnak. 1915-től két évet töltött az olasz, a szerb és az orosz fronton. A háború után karhatalmi különítményparancsnok, utána Munkácson helyettes tanár. 1919 szeptemberében elbocsátották állásából. A csehszlovák időszakban a kárpátaljai Magyar Pártszövetség beregi ügyvezetője, tartománygyűlési képviselő. 1938 őszén nemzetőr, majd Munkács város miniszteri biztosa, végül behívott képviselő.

65 Sorozatos internálások mindenfelé. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 3.

66 Közsükségleti cikkek felszabadítása. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 21. 2.

67 Ne ostromolják a hatóságokat. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 21. 3.

68 Mindenkit figyelmeztetek! *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. május 28. 2.

69 Rendelet Ungvár könyvtárai részére. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. április 27. 3.

70 Ami sürgős elintézetést kíván. *Kárpáti Magyar Hírlap* 1944. június 22. 3.

71 *Rendeletek Tára*, 1944. 497–500.

72 Kosztyó 2016b: 3.

73 Utóbbiakról lásd uo.

Az 1944. március 19 és 1945. január 18 közötti eseményeket rögzítő naplója már 1945-ben megjelent Budapesten.⁷⁴ Többek között ebből ismerjük azt a történetet, hogy a német bevonulás után őt is zsidónak kellett tekinteni. Anyósát nem sikerült megmenteni. A munkácsi gettóba került, itt vagonírozták be, de Csapnál már a holttestét emelték ki a vagonból. Sajtóhírből tudjuk, hogy 1944. június elején kilépett a kormánypartból, a Magyar Élet Pártjából, és bejelentette, hogy pártonkívüli parlamenti képviselő kíván maradni.

A Ráday Levéltárban őrzött iratanyagai között fennmaradtak kéziratos naplótöredékek is, többek között az 1938-as és az 1944-es évekből. Az 1944-es kézirat nem azonos a könyvvel, de nyilvánvalóan annak alapjául szolgált. R. Vozáry egyébként szép kalligrafikus kézírása az 1944-es kéziratos naplóban alig olvashatóvá vált. Nem használt írógépet, ahogy korábban. *„Összesen 72 nap. És ez alatt az alig több mint két hónap alatt teljessé vált a munkácsi zsidóság végzete.”*⁷⁵

Március 19-i bejegyzése szerint

*„Dél felé a nagy légmentesített központtól indul ki, az oda beosztott németektől ered a híre annak, hogy a náci-csapatok kora hajnalban megindultak Magyarországra, reggelre már Budapestet megszállták (...) Elhíhető volt, – de még sem tudtuk elképzelni, hogy ez bekövetkezett.”*⁷⁶

Ugyanaznap: *„A városra és vidékére rázúdul Galíciából az első német visszavonulás árja.”*⁷⁷ Budapest felől a németek másnap értek ide. *„Hétfőn, 20-án reggel német katonarendőrségi gépkocsik érkeznek.”* Magukhoz rendelték a városvezetést, és *„a városháza melletti háromemeletes magánlakás”* azonnali kiürítését követelték *„a német katonarendőrségi parancsnokság céljaira”*. Egyidejűleg, a ház első–második emeletét, az akkor kinevezett Zsidó Tanács rendezte be

*„megfelelő bútorzattal, teljes felszereléssel (evőeszköz, porcelán-üvegnemű, asztalnemű, feketekávékészlet, ágynemű, törülköző, pipereszappan, fogpép, szájvíz stb.) élelmiszerekkel, asztalneművel (bor, sör, konyak, pálinka, likőr) csemege cikkekkel (babkávé, mandula, mazsola stb.).”*⁷⁸

A március 24-i bejegyzés szerint:

*„Nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar–ruszin, keresztény őslakosság megdöbbenve olvasza a tábornoki rendelkezések falragaszát, hallja azok dobszóval való kihirdetését is.”*⁷⁹

„Április 1-jén szombaton értekezlet a városparancsnokságon, a hivatalok vezetőit tájékoztatja a városparancsnok-ezredes arról, hogy miként fog történni a kifosztás.”

*„Pánik hangulat lesz úrrá a városban. Hát így kezdődik a végső-győzelmi menet?”*⁸⁰

Később: *„Még másik két öngyilkos a gettóban. Az idegek kezdik felmondani a szolgálatot. A városban is öngyilkos lesz a munkaköre miatt egyelőre még kint hagyott zsidó főmérnök.”*⁸¹

A német megszállás után a korábban kiadott mentesítési kérelmeket sorra visszavonták, de ilyet a német megszállás után is lehetett szerezni. Ennek különböző forgatókönyveiről és eredményéről vannak információk. R. Vozáry nyomtatott naplójában arról ír, hogy 1944. április 29-én „Pestre” sietett, hogy *„anyósom és feleségem mentesítésének végleges felülbírálatát kézhez vegyem”*.⁸² A friss mentesítési okiratok ellenére anyósát elvitték a gettóba, ahogy fent említettük, ő maga pedig feleségével Budapestre menekült.

74 R. Vozáry, *Igy történt!*; vö. Filep 2007.

75 Rádai Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, 1944. március 19-étől május 27-ig. Kéziratos feljegyzések, vázlatok. 1. f.

76 Uo., 2. f.

77 Uo., 1. f.

78 Uo., 5. f.

79 Uo., 7. f.

80 Uo., 14. f.

81 Uo., 32. f.

82 R. Vozáry, *Igy történt!*, 42.

R. Vozáry felesége, Gergely Márta – az 1921-es házassági anyakönyvi kivonat szerint a férj és a feleség is református – visszaemlékezése szerint

„(...) olyan idők következtek, amelyeket emlékezetemből is szeretnék kitörölni, – ha lehetne! Édesanyámat 1944. május 15-én Auschwitzba deportálták. Azóta gyűlölöm a májust. Ugyanaznap valami nyilas-gyűlés volt a városban, amelyen jóakarátú személy is résztvett azért, hogy az uramat tájékoztassa az ott-történekről. A. avval jött haza, hogy az illető közölte vele: elhatározták a gyűlésen, hogy őt letartóztatják (ami azért is érdekes, mert hiszen mentelmi jogot élvezett, mint képviselő), engem pedig internálni fognak. »Mit csináljunk – kérdezte az uram – várjuk be a sorsunkat, vagy meneküljünk?« Asszony vagyok és gyáva, az utóbbi mellett döntöttem. Így kerültünk Pestre, ahol két helyen is laktunk, ha Pesten kerestek Budán voltunk, ha Budán kerestek, akkor Pesten. Jött aztán Budapest ostroma, borzalmaival és félelmeivel, végül Bp. felszabadulása.”⁸³

Budapesten nem volt jó életük; végig albérletben laktak. Férje halála után R. Vozáryné kérte, hogy nyugdíjas otthonban helyezték el, mert ahogy az indokolásban fogalmazott: „sem testvérem, sem gyermekem, még oldalági rokonom sincsen”.⁸⁴ R. Vozáry majd egy évtizeden keresztül betegeskedett. Felesége utolsó állása a Színház- és Filmművészeti Főiskolán volt, ahol hosszú időn keresztül franciát és orosz tanított, és a Nyugdíjas Pedagógus Otthon lakójaként hunyt el.

R. Vozáry 1959. március 31-i keltezésű gépiratos búcsúlevele tulajdonképpen két dologról szól. Az egyik, hogy: „Életem legnagyobb és legtöbbet érő meglátása az volt, hogy nagy számban vannak jóemberek (...) És mindegy, hogy milyen nyelven beszélnek, milyen szertartás szerint imádkoznak (...)” Másrészt köszönetet mondott szüleinek – „feleségem szüleit is értve alatta” –, valamint feleségének a jószágáért, a szeretetéért.⁸⁵

A Paluzsa-iratokban, az egyik korabeli munkácsi képeslaphoz fűzött kommentárban olvasuk, hogy R. Vozáry közlése szerint Fried Sándor, Munkács volt polgármester helyettese,

„kivételezett volt a zsidótörvények tekintetében, de ennek ellenére elviszik. Lányát egy magyar katonatiszt megszőkteti és Budapestre hozza. Fia meghallotta szülei elvitelét szintén a fővárosba menekült.”⁸⁶

A Paluzsa-iratokat összegyűjtő Barta Gábor maga dolgozta fel Kertész Ede, beregszászi ügyvéd, történetét, aki beadta a mentesítési kérelmet maga és a családja számára. A Belügyminisztériumban iktatott „Ideiglenes Igazolvány” nevesítetten Kertész és családtagjai – felesége és két gyermeke számára, akik közül a lány, Kertész Éva, Paluzsa György felesége volt – 1944. július 28-i keltezéssel lett kiadva.⁸⁷ A szülőket jóval előtte deportálták, így az igazolványt valószínűleg Kertész Évának kézbesítették, aki ekkor férjével Budapesten élt.

1944. október 22-én Csetényi László, a munkácsi m. kir. rendőrkapitányság volt vezetője, azt tanúsította, írott formában, Paluzsa György számára, hogy:

„A hozzám intézett megkeresésére felelősségem tudatában a következő igazolást adom: Mint Munkács városának 1944. május végéig volt m. kir. rendőrségi vezetője igazolom, hogy Ön kinek felesége zsidó származású, ki volt szabadkőműves és a legnagyobb mértékben zsidóbarát, németellenes magatartású volt, 1939-től rendőri megfigyelés alatt állott és a hatóságok Önnel szemben emiatt erősen tartózkodó magatartást tanúsítottak. 1944. március 19-én a katonai parancsnok Önt is kényszeríteni kívánta felesége miatt a zsidó sárgafolt felvarrására. Apósát és Anyósát 1944 májusában zsidó származásuk miatt a német rendőri közegek deportálták.”⁸⁸

83 Rádai Levéltár, C/150 fond, 1. doboz, R. Vozáry Aladárné: Visszaemlékezések. Leírta Bíró Sándor kérésére 1972-ben, 7. f.

84 Uo., Vozáry Jánosné levele a Művelődési Minisztérium Gazdasági Osztályára Vad Gáborhoz, 1963. július hó.

85 Uo. „... futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam”. 1–2. f.

86 Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai. Megjegyzés az 1. sz. alatti képeslaphoz. (A papírlapon szereplő pecsét szerint valószínűleg Barta Gábor gépiratos jegyzete.)

87 Barta 1990: 404–405.

88 Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai. Dr. Csetényi László m. kir. rendőrtanácsos, a munkácsi m. kir. rendőrkapitányság volt vezetője, Nagyságos Paluzsa György úrnak, Budapest, 1944. október 22.

Paluzsát, 1945 márciusában, Budapestről, még el akarták küldeni Kárpátaljára, hogy nézze meg, hogy állnak a magyar bankok ügyei Beregszászon, Munkácson, Ungváron.⁸⁹ Kárpátalja ugyanis már 1944 őszén szovjet megszállás alá került, és szovjet közigazgatásnak rendelték alá.

4. A HÁBORÚ VÉGE

1944–1945-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, vagyis az ideiglenes szovjet bábállam kormánya, segélyállomásokot szervezett a „fasiszta terror” visszatérő áldozatainak, azaz a zsidók megsegítésére. Ungváron, Munkácson, Beregszászban és Huszton ideiglenes szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak, és ingyenkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az Amerikai Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk az érintett túlélők is alakítottak segélyszervezeteket.⁹⁰

A túlélők 1945-ben a koncentrációs táborokból és valamivel később a szovjet lágerekből – ahová azokat zárták, akik 1938 után a magyar fennhatóságtól való félelmükben a Szovjetunióban kerestek menedéket – 10 ezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára.⁹¹

Az elvándorlás már ugyanebben az évben megkezdődött. Optálási jog a szerződő államok, a Szovjetunió és Csehszlovákia között volt – az 1945. szovjet–csehszlovák egyezmény juttatta hivatalosan Kárpátalját a Szovjetunióhoz –, Magyarország felé nem, de nyilván nem csak ez játszhatott szerepet az irány megválasztásában. Magyarország, pontosabban Budapest, Kárpátalja szovjet megszállása előtt volt útirány. A háború után távozó, köztük Jacob Lili és férje is, Csehszlovákiát választották. Amikor 1947-ben megválasztották a csehszlovákiai zsidó közösség vezetőit, a tanács 35 tagja közül 16 kárpátaljai volt. A kommunista fordulat után, 1948 februárjában, az egykor kárpátaljai zsidók zömmel Izraelbe távoztak.⁹²

Hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrajnai megyékben is – az egykori Galíciában, ahonnan Jacob Lili ősei is származtak. 1944 végétől 1946 őszéig több, mint 30 ezer zsidó távozott Lengyelországba, továbbá több, mint 20 ezer Romániába. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége rövidesen szintén Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, déli és keleti régiói megmaradt zsidó lakosságának egy részét pedig 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba, telepítették át.⁹³

89 Уо., Magyar Általános Hitelbank, Paluzsa György igazgató úrnak, Budapest, 1945. március 19.

90 Лустиг 2007: 39–41.

91 Уо., 39.

92 Магочій 2005:11.

93 Фінбер –Любченко 2009: 208–209.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Ráday Levéltár), C/150 fond, 1 doboz.
Paluzsa György és felesége (Kertész Éva) iratai (Barta Gábor magánhagyatéka).

*

Az Óslakó

Kárpáti Magyar Hírlap

*

A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése. Ungvár, 1941.

Barta Gábor 1990: Aki tiltakozott a trianoni határmegállapítás ellen. Emléksorok dr. Kertész Ede beregszászi ügyvédéről. *Szabolcs-Szatmári Szemle* (25.) 4. 400–406.

Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.) 2013: *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest.

Bezeczky Gábor 2017. *Ami a Monarchiából ránk esett.* [Budapest]. <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html> (utolsó letöltés: 2024. október 29).

Braham, Randolph L. 1990: *A magyar Holocaust.* Budapest.

Deutsch Gábor 2005: *Nagy csodák történetek itt.* Budapest.

Eisen, George – Stark Tamás 2014: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete. *Valóság* (57.) 9. 77–99.

Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2019: The People of the „Five Hundred Villages”: Hungarians, Rusyns, Jews, and Roma in the Transcarpathian Region in Austria–Hungary. In: Prokopovych, Markian – Bethke, Carl – Scheer, Tamara (eds.): *Language Diversity in the Late Habsburg Empire.* Leiden, 182–87.

Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2020: *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történelmi és politikai dimenziók (1867–2019).* Budapest.

Filep Tamás Gusztáv 2007: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945.* Pozsony.

Frojimovics Kinga 2013a: Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest, 229–239.

Frojimovics Kinga 2013b: Állampolgárság-revízió: Deportálás 1941–1942-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest, 240–248.

- Frojimovics Kinga 2013c: Gettósítás és deportálás 1944-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, 257–264.
- Illésfalvi Péter 2019: A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban. In: Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter (szerk.): *Élet az arcvonal mögött*. Budapest, 214–226.
- Komoróczy Géza 2013: *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig*. Budapest.
- Konrád Mikós 2013: Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, Budapest, 106–125.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Kopka János 2004: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisa Region*. Nyíregyháza.
- Kosztó Gyula 2016a: „...ne felejtsek el, hogy saját terület és saját állampolgáraink lakják”. Az Északkeleti Hadműveleti Terület 1944-ben. In: Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus világok Közép-Európában, 1867–1944*. Nyitra, 165–176.
- Kosztó Gyula 2016b: Az ungvári zsidóság a vészorszakban Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő* (10.) 4. 1–32.
- Kosztó Gyula 2017: *Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokauszttal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése, 1939. augusztus. Levéltári Közlemények* (88.) 1–2. 325–346.
- Lusztig Károly 1992: „A gyertyák csonkig égnek”. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után. *Múlt és Jövő* (5.) 3. 87–92.
- Magocsi, Paul Robert 1996: *A History of Ukraine*. Washington.
- Molnár D. István 2018: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest.
- Moses-Krause, Peter 2004: Lili Jacob Meier Auschwitz-albumáról. *Múlt és Jövő* (15.) 1–2. 37–53.
- Nagy Milada (szerk.) 2009: *Nagyszőlős, a világ közepe*. Budapest.
- Nesládková, Ludmila 2008: Profesní a sociální charakteristika židovské populace v Československu za první republiky. *Demografie* (50.) 1. 1–14.
- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós*. I. Budapest.
- R. Vozáry Aladár 1945: *Így történt! 1944. március 19.–1945. január 18.* Budapest.
- Ságvári Ágnes 1999: Holocaust Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk* (44.) 2. 116–144.
- Stier, Oren Baruch 2015: *Holocaust Icons: Symbolizing the Shoah in History and Memory*. New Brunswick, NJ.
- Subtelny, Orest 1994: *Ukraine: A History*. Toronto.
- Ungváry Krisztián 2015: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok* (149.) 1. 1–31.
- Varga E. Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest.

Weinreich, Uriel 1964: Western traits in Transcarpathian Yiddish. In: Weinreich, Uriel (ed.): *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, 245–264.

Елинек, Йешаягу Андрей 2010: *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)*. Ужгород.

Лустиг, Карл 2007: *Время и люди. О еврейской общине Закарпатья*. Ужгород.

Магочій, Павло Роберт 2005: *Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис*. Ужгород.

Рейдер, Алла 2004: *Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы*. Ужгород.

Фінберг, Леонід – Любченко, Володимир 2009: *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ.

Яковенко, Наталія 2005: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ.